

Η Λειτουργική ερμηνευτική (Μυσταγωγικά υπομνήματα) από τον ΣΤ΄ έως τον ΙΒ΄ αιώνα

του Αιδεσιμολογιώτατου Πρωτοπρεσβύτερου κ. Θεοδώρου Ι. Κουμαριανού,
Λέκτορα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Μακαριώτατε,
ἄγιοι πατέρες καὶ ἀδελφοί.

Ὁ τίτλος τοῦ συμποσίου μας «ὀρόσημα στὴν διαμόρφωση τῆς Θείας Λατρείας» θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἐπισημανση, ὅτι τὰ ὀρόσημα ἀφοροῦν ὄχι μόνον τὴν διαμόρφωση τῆς Θείας Λατρείας, ἀλλὰ καὶ τὴν θεολογικὴ ἀντίληψη περὶ τῆς Θείας Λατρείας καὶ περὶ τῆς διαμορφώσεως αὐτῆς. Μὲ αὐτὴν τὴν παρατήρηση ἐπισημαίνουμε, ὅτι οἱ ἅγιοι Πατέρες, ποὺ ἔγραψαν περὶ τῆς Θείας Λατρείας καὶ εἰδικότερα περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας, μπορεῖ νὰ μὴν ἐπενέβησαν στὰ τῆς τελέσεως τῆς Θείας Λατρείας, ἀλλὰ μὲ τὴν θεολογικὴ τους σκέψη ἐδίδαξαν καὶ καθοδήγησαν τοὺς πιστοὺς πῶς νὰ συμμετέχουν στὴν Θεία Λατρεία ὅπως καὶ ἂν ἦταν αὐτὴ διαμορφωμένη κατὰ τὴν ἐποχὴ τους.

Κατὰ τοὺς αἰῶνες στ΄ ἕως ιβ΄ εὐρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργικῆς ἀκμῆς τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διαμορφώνονται οἱ ποικίλες μορφές καὶ οἱ εἰδικότερες διατάξεις τῆς Θείας Λειτουργίας σὲ ἀνατολὴ καὶ δύση, παίρνουν μορφή τὰ ποικίλα τυπικά, καθεδρικά καὶ μοναστηριακά, καὶ συντίθενται πλῆθος εὐχῶν καὶ ὕμνων. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα τῆς λατρείας, ἰδιαίτερα στὸν ἄνω ὄροφο τῆς ὑμνογραφίας καὶ τοῦ τυπικοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε, ὅτι δημιουργοῦνται ἐκ τοῦ μηδενός. Δηλαδή δὲν ὑπάρχει κάποιο ἀντίστοιχο πολιτιστικὸ στοιχεῖο μὲ μακρὰ ἱστορικὴ παράδοση στὸν πολιτισμὸ τῶν χωρῶν, στὶς ὁποῖες ἀναπτύσσεται ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς προηγούμενο βῆμα γιὰ τὶς νέες δημιουργίες τῆς ὑμνογραφίας καὶ τοῦ τυπικοῦ. Οἱ δημιουργοὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς οὐσιαστικὰ αὐτοσχεδιάζουν ἐπάνω στὴν βάση τῶν θεολογικῶν ζητημάτων καὶ τῶν λειτουργικῶν πρακτικῶν τῆς ἐποχῆς τους. Στὴν Κωνσταντινούπολη, στὰ Ἱεροσόλυμα, στὸ Σινᾶ, στὴν Ρώμη, στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὴν Συρία, στὶς ἐρήμους τῆς Αἰγύπτου, στὴν δυτικὴ Εὐρώπη ὅλες οἱ τοπικὲς Ἐκκλησίες εὐρίσκονται σὲ δημιουργικὸ ὄργανο. Εἶπαμε, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εὐρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργικῆς ἀκμῆς τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, τί σημαίνει ὁμως, ὅταν λέγουμε γιὰ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι διέρχεται ἐποχὲς ἀκμῆς καὶ ἐποχὲς παρακμῆς, ἀφοῦ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι αὐτὸ ποὺ τὴν ὀδηγεῖ πάντοτε «εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν»; Ἄλλωστε ἡ Ἐκκλησία ζεῖ μέσα στὸν κόσμον καὶ ἐπεμβαίνει στὰ πράγματα τοῦ κόσμου πάντοτε μὲ τὴν Θεία Λειτουργία, οὕτως ἢ ἄλλως μαρτυρεῖ πάντοτε τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ.

Πῶς ἐννοεῖται τὸ ὅτι γνωρίζει ἀκμὴ καὶ παρακμὴ. Μὲ ἓνα ἀπλὸ καὶ μᾶλλον περιγραφικὸ λόγο μποροῦμε νὰ ὀρίσουμε, ὅτι περίοδο ἀκμῆς ἐννοοῦμε τὴν παρουσία προσώπων σὰν τὸν ἅγ. Ρωμανὸ τὸν Μελωδὸ, τὸν ἅγ. Σάββα τὸν Ἁγιασμένο, τὸν ἅγ. Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, τὸν ἅγ. Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, τὸν ἅγ. Ἀνδρέα Κρήτης, τὸν ἅγ. Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, τὸν ἅγ. Θεόδωρο τὸν Στουδίτη, τὸν ἅγ. Φώτιο τὸν Μέγα, τὸν ἅγ. Συμεῶν τὸν Νέο Θεολόγο, καὶ περίοδο παρακμῆς ἐννοοῦμε τὴν ἀπουσία τέτοιων προσώπων ἀπὸ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ αὐτὲς τὶς σκέψεις ἄς προχωρήσουμε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός μας.

Τέλη τοῦ ε' μὲ ἀρχὲς τοῦ στ' αἰῶνος ἐμφανίζονται στὸ προσκλήνιο τὰ Ἀρεοπαγιτικὰ Συγγράμματα. Τὰ Ἀρεοπαγιτικὰ Συγγράμματα συνιστοῦν ἓνα πολὺ σημαντικὸ βῆμα στὴν ἐρμηνευτικὴ θεώρηση τῆς Θείας Λειτουργίας, ἴσως τὸ σημαντικότερο. Παρ' ὅλον πού ὁ συγγραφέας τοὺς ἦταν καὶ παραμένει μέχρι σήμερα ἄγνωστος, παρ' ὅλον πού κατὰ τὴν ἐμφάνισή τους προεκάλεσαν μᾶλλον τὴν ἀμφιβολία περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τοὺς (πιθανὸν λόγω τοῦ δυσνοήτου καὶ δυσερμηνεύτου περιεχομένου τοὺς), παρὰ τὶς οἰεσδήποτε δυσκολίες πού ἀντιμετώπισαν, τελικὰ ἀναγνωρίσθηκε ἡ μεγάλη σημασία τοὺς γιὰ τὴν θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου, ὄρατοῦ καὶ ἀοράτου, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ γενικώτερα καὶ εἰδικώτερα τῆς Θείας Λειτουργίας. Στὴν Κωνσταντινούπολη γίνονται γνωστὰ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ στ' αἰ. καὶ συγκεκριμμένα στὴν Σύνοδο τοῦ 532. Ἡ συγγραφή τοὺς τοποθετεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ ε' αἰῶνος κάπου στὴν Ἀνατολή (Συρία), διότι ὅταν πρωτοεμφανίζονται στὴν Κωνσταντινούπολη γίνεται μνεία, ὅτι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ λίγα χρόνια ἐνωρίτερα ἀπὸ τὸν Σεβῆρο Ἀντιοχείας. Ἀπὸ ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες γίνεται σαφές, ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης. Ἡ δυσπιστία, μὲ τὴν ὁποία ἔγινε δεκτὸ τὸ ἔργο, καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἀπὸ τοὺς μονοφυσίτες ἦταν πολὺ πιθανὸν νὰ τὸ εἶχαν ὀδηγήσει στὴν ἀφάνεια, ὅμως περὶπου ἓνα αἰῶνα μετὰ τὴν ἐμφάνισή τοὺς ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπιση τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς. Ὁ ἅγιος Μάξιμος συγγράφει Σχόλια στὰ Ἀρεοπαγιτικὰ, ὅπου σχολιάζει καὶ ἐρμηνεύει θεολογικὰ τὰ δυσερμηνεύτα σημεῖα τοῦ ἔργου, καὶ συνθέτει τὴν Μυσταγωγία του, τὴν ἐρμηνεία δηλαδὴ τῆς Θείας Λειτουργίας, ἐμπνεόμενος ἀπὸ αὐτὰ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει, ὅτι τὰ Ἀρεοπαγιτικὰ εἶναι θεολογικότερα καὶ ὀρθοδοξότερα κείμενα.

Τὸ κείμενο «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας» ἀποτελεῖ, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, τὸ σημαντικότερο βῆμα στὴν ἐρμηνευτικὴ θεώρηση τῆς Θείας Λειτουργίας, διότι εἶναι τὸ πρῶτο συστηματικὸ σύγγραμμα περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας μετὰ τὶς μυσταγωγικὲς κατηχήσεις τῶν προηγουμένων αἰώνων, στὸ ὁποῖο ἡ Θεία Λειτουργία θεωρεῖται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς Καινῆς

Διαθήκης. Έως τὸν Ἀρεοπαγίτη ἡ ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας γινόταν μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐρμηνείας τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐξαρτᾶτο ἄμεσα ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ ἓνα μέρος τῆς ἐρμηνείας τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ Θεία Λειτουργία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ἀνάμνηση τῆς σωτηρίας, πὺν προσέφερε ὁ Χριστὸς στὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν θυσία Του ἐπάνω στὸν Σταυρὸ. Ἡ προσφορὰ καὶ ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ, ὁ Σταυρὸς καὶ ἡ Ἀνάσταση Του, μαζὶ μὲ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, ἦταν τὰ συγκεκριμμένα καινοδιαθηκικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἀποτυπώνονταν ὡς ἐνιαῖο ὅλον στὴν Θεία Λειτουργία, ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὰ ἦταν πὺν «ἀναμνησκόμεθα» σὲ κάθε Θεία Λειτουργία. Ἡ Θεία Λειτουργία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ἀνάμνηση τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὶς συγκεκριμμένες σωτηριῶδεις ἐνεργειές Του. Τώρα μὲ τὰ Ἀρεοπαγιτικὰ Συγγράμματα γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Θεία Λειτουργία θεωρεῖται ἀφ' ἑνὸς ὡς πράξη ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπως ἀναφέραμε, καὶ ἀφ' ἑτέρου πράξη σύνθετη καὶ πολύπλοκη, διαιρούμενη δηλαδὴ σὲ πολλὰ καὶ μικρὰ διαδοχικὰ μέρη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώνουμε, ὅτι ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὴ ἡ ὕπαρξη τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πολὺ περισσότερο ἡ Θεία Λειτουργία, ὅλα συνιστοῦν μία ζωσα ἐρμηνεία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ἐρμηνείας ὁμῶς εἶναι ἡ εὐρεῖα ἔννοια τοῦ ὄρου. Μὲ τὴν στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, στὴν ὁποῖα ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, ἐρμηνεία τῆς Καινῆς Διαθήκης σὲ σχέση μὲ τὴν Θεία Λειτουργία θεωρεῖται ἡ ἐρμηνεία, πὺν ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ προσφέρει ἐρμηνευτικὰ σχόλια καὶ λογικὰ σχήματα καὶ συσχετισμοὺς μὲ τὴν λειτουργικὴ πράξη γιὰ τὸ κάθε τι πὺν εἶναι καταγεγραμμένο στὴν Καινὴ Διαθήκη.

Απὸ αὐτὴν λοιπὸν τὴν ἀντίληψη, ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι αὐτοδύναμη καὶ σύνθετη πράξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, ξεκινᾶ ὁ Ἀρεοπαγίτης καὶ ἐρμηνεύει κάθε ἓνα μέρος τῆς ξεχωριστά. «Ἡμεῖς δὲ αἰσθηταῖς εἰκόσιν ἐπὶ τὰς θείας, ὡς δυνατόν, ἀναγόμεθα θεωρίας»,^[1] λέγει, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς αἰσθητὲς εἰκόνες, πὺν βλέπουμε μπροστὰ μας κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας, ὀδηγοῦμεθα σὲ μίαν θεϊκὴ, ὅσο εἶναι δυνατόν, θεωρία. Ἡ διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας ἀποτελεῖ τὴν αἰσθητὴ εἰκόνα, τὸ πρῶτο ἐρέθισμα καὶ τὸ κίνητρο τῆς σκέψεως, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποῖα θὰ μπορέσουμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴν νοητὴ θεώρηση τῶν θεολογικῶν ἀληθειῶν, πὺν αὐτὴ ἡ αἰσθητὴ εἰκόνα ὑποκρύπτει. Τὸ ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἀπαντᾶ ὁ Ἀρεοπαγίτης, εἶναι ποῖος εἶναι ὁ λόγος τῆς συμμετοχῆς μας στὴν Θεία Λειτουργία. Γιὰ ποῖον λόγο τελοῦμε σήμερα τὴν Θεία Λειτουργία καὶ τί περιμένουμε ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ μας σὲ αὐτὴν; Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι συμμετέχοντες στὴν Θεία Λειτουργία βλέπουμε τὸν Χριστὸ κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, τὸ Πάθος, τὸν Σταυρὸ καὶ τὴν Ἀνάσταση Του, ποῖο εἶναι τὸ ἀληθινὸ καὶ οὐσιαστικὸ κέρδος γιὰ κάθε ἓνα πιστό; Τί ἀλλάζει στὴν ζωὴ του ἀπὸ αὐτό; Καὶ ἡ ἀπάντηση δίδεται μέσα ἀπὸ τὴν λειτουργία τοῦ εἰκονισμοῦ, ὁ ὁποῖος

---

1 Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περί ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας Α', 2. MPG 3, 373.

στο συγκεκριμένο έργο έγκειται στον συσχετισμό μεταξύ τής διατάξεως τής Θείας Λειτουργίας ἀφ' ἑνός καὶ τής πορείας τής ψυχῆς πρὸς τὸν Θεὸ ἀφ' ἑτέρου. Ὁ εἰκονισμὸς στὰ Ἀρεοπαγίτικὰ Συγγράμματα ἐννοεῖται ὡς μία διαρκῆς κοινωνία μεταξύ τῶν καθαρῶν νοῶν τῶν ἁγίων ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀϋλῶν καὶ ὑπερουρανίων θεωριῶν: «οἱ πρῶτοι τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας καθηγεμόνες ... αἰσθηταῖς εἰκόσι τὰ ὑπερουράνια καὶ ποικιλία καὶ πλήθει τὸ συνεπτυγμένον καὶ ἐν ἀνθρωπίνοις τε τὰ θεῖα καὶ ἐνύλοις τὰ ἄϋλα καὶ τοῖς καθ' ἡμᾶς τὰ ὑπερούσια ταῖς ἐγγράφοις τε αὐτῶν καὶ ἀγράφοις μῆσεσι κατὰ τοὺς ἱερούς ἡμῖν ἔδοσαν θεσμούς».[²] Δηλαδή σὲ μία ἐλεύθερη μετάφραση, οἱ πρῶτοι κατὰ τὴν τάξη καὶ καθοδηγητὲς μας μέσα στὴν ἱεραρχία τῶν ἁγίων ἀνθρώπων τοῦ Θεοῦ παρέδωσαν σὲ μᾶς τοὺς ἀτελεῖς μὲ ὅσα ἔχουν γράψει καὶ μὲ τὶς ἄγραφες καὶ προφορικὰς μῆσεις τους νὰ βλέπουμε μέσα ἀπὸ τοὺς ἱερούς θεσμούς καὶ λειτουργικὰς πράξεις τῆς Ἐκκλησίας μὲ αἰσθητὰς εἰκόνες τὰ ὑπερουράνια, μέσα στὴν ποικιλία καὶ στὸ πλήθος τῶν τελουμένων τὰ συμπεπτυγμένα καὶ ἀπλᾶ, μέσα στὰ ἀνθρώπινα τὰ θεϊκὰ καὶ μέσα στὰ ὑλικά τὰ ἄϋλα, μέσα σὲ αὐτὰ ποὺ εἶναι οἰκεῖα σὲ μᾶς τὰ ὑπερούσια, αὐτὰ δηλαδή ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε οὐσία καὶ ἐννοια. Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρωπίνων μὲ τὰ ὑπερουράνια ἢ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καθοδηγεῖται στὴν πορεία τῆς πρὸς τὸν Θεό. Τέλος αὐτῆς τῆς πορείας εἶναι ἡ θέωσις, ἡ ὁποία ὀρίζεται στὰ Ἀρεοπαγίτικὰ ὡς ἐξῆς: «Ἡ δὲ θέωσις ἐστὶν ἡ πρὸς Θεόν, ὡς ἐφικτόν, ἀφομοίωσις τε καὶ ἔνωσις»,[³] θέωσις εἶναι ἡ ἀφομοίωσις καὶ ἡ ἔνωσις πρὸν τὸν Θεό, ὅσο εἶναι ἐφικτὸ στὸν ἀνθρώπο. Στὴν πορεία αὐτὴ, ὅπως περιγράφεται στὰ Ἀρεοπαγίτικὰ, δὲν φαίνεται καθόλου ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ. Ἡ πορεία καὶ ἡ ἔνωσις με τὸν Θεὸ γίνεται κατὰ τὸν βαθμὸ τῆς καθαρότητος τῆς ψυχῆς, χωρὶς νὰ διαφαίνεται πουθενά, ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ Θεοῦ ὅλη θὰ ἀποκατασταθεῖ στὸν τελειότερο δυνατὸν βαθμὸ κατὰ τὴν ἐσχάτη ἡμέρα τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Κυρίου καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς Βασιλείας Του. Ἡ ἀναφορὰ ἐπίσης στὴν ἱστορία τῆς Θείας Οἰκονομίας εἶναι μόνον θεολογικὴ. Δὲν ὑπάρχει κανενὸς εἴδους ἀντιστοιχίσις, εἴτε λεπτομερῆς εἴτε γενικότερη, τῆς Θείας Λειτουργίας μὲ τὴν ἱστορικὴ παρουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μὲ τὰ διαδοχικὰ ἱστορικὰ γεγονότα δηλαδή τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Τὰ ἀναγνώσματα καὶ οἱ ὕμνοι καὶ οἱ Ψαλμοὶ κατὰ τὴν Θεία Λειτουργία, ποὺ εἶναι παρμένα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀναγινώσκονται καὶ ψάλλονται γιὰ διδασκτικὸς σκοποὺς καὶ μόνον.[⁴] Αὐτὸ ποὺ προβάλλεται εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἡ πορεία τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ ἀτελεῖ καὶ σύνθετα τοῦ κόσμου αὐτοῦ πρὸς τὰ τελειότερα καὶ ἀπλούστερα τῶν θεϊκῶν ἀληθειῶν.

Ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς (580-662) παραλαμβάνει μὲ μεγάλο σεβασμὸ

2 Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας Α', 5. MPG 3, 376.

3 Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας Α', 3. MPG 3, 376.

4 Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας Γ', 3, §4.

τις ιδέες του Ἀρεοπαγίτη και τούς δίδει τὴν θεολογικὴ πνοὴ πὸν τούς ἔλειπε. Ὁ ἅγ. Μάξιμος καταγόταν ἀπὸ εὐγενικὴ οἰκογένεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σὲ ἡλικία 30 ἐτῶν (610) ἀνέλαβε τὴν θέση τοῦ πρώτου γραμματέα τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-641), στὴν ὁποία παρέμεινε ἐπὶ τρία ἢ τέσσερα χρόνια. Ἐγκατέλειψε τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ γιὰ χάρι τοῦ μοναχικοῦ βίου. Στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Κύζικο συγγράφει τὰ πρώτὰ του ἔργα. Τὸ 626 κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἀβάρων καὶ τῶν Περσῶν ἐγκαταλείπει τὴν Κύζικο καὶ περιπλανᾶται στὴν Κρήτη, στὴν Κύπρο, στὴν Καρθαγένη (632), ὅπου, πιθανὸν στὸ μοναστήρι τοῦ Εὐκρατᾶ, γνωρίσθηκε μὲ τὸν ἡγούμενό του ἅγ. Σωφρόνιο, μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων (634-638), καὶ καταλήγει στὴν Ρώμη (περὶ τὸ 645). Μὲ τὴν συνεργασία τοῦ ἅγ. Μαρτίνου, πάπα τῆς Ρώμης (649-655), λαμβάνει ἐνεργὸ μέρος στὶς συζητήσεις ἐναντίον τοῦ μονοθελητισμοῦ. Λόγω τῆς ὁμολογίας τῆς ὀρθῆς πίστεως στὶς δύο θελήσεις τοῦ Χριστοῦ ὑφίσταται μαζί μὲ τὸν ἅγ. Μαρτῖνο ποικίλες διώξεις ἀπὸ μέρους τοῦ αὐτοκράτορα Κώνσταντος Β' (641-668) καὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Πύρρου (638-641, 654) καὶ Παύλου (641-653). Ἐπὶ δέκα περίπου ἔτη (653-662) ἐταλαιπωρεῖτο μὲ συνεχεῖς διώξεις, συκοφαντικὲς δίκες, ἐξορίες καὶ κακοποιήσεις μέχρι τῆς 13ης Αὐγούστου τοῦ 662, ὅποτε ἐκοιμήθη σὲ ἡλικία 82 ἐτῶν εὐρισκόμενος σὲ ἐξορία στὸν Καύκασο.

Ὁ συγγραφέας τῆς Μυσταγωγίας ἀναφέρει ρητὰ καὶ μὲ ποικίλους τρόπους, ὅτι γιὰ τὴν συγγραφή τῆς ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὸ «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας» σύγγραμμα τοῦ ἅγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ ἀναφέρεται συχνὰ ὀνομαστικὰ στὸν «μέγα γέροντα καὶ τὰ θεῖα σοφόν», δίδοντας τὴν ἐντύπωση, ὅτι τὸν ἐγνώρισε ἐν ζωῇ.^[5] Ἡ λειτουργικὴ καὶ θεολογικὴ ἀναγωγή, παρὰ τὴν ἔμπνευσή τῆς ἀπὸ τὰ Ἀρεοπαγιτικὰ Συγγράμματα, δὲν ἐξαρτᾶται δουρικὰ ἀπὸ αὐτά. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἅγ. Μαξίμου εἶναι ἐντελῶς πρωτότυπη καὶ κινεῖται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα, ἐκ τῶν ὁποίων δύο εἶναι τὰ βασικά, τὸ «γενικόν» καὶ τὸ «εἰδικόν». Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς «γενικῆς» θεωρήσεως εἶναι ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ. Ἡ Θεία Λειτουργία δὲν εἶναι μόνον ἡ πορεία τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεὸ καὶ ἡ ἄρρητη ἔνωση μαζί Του, εἶναι πρὸ πάντων ἡ πορεία ὅλου τοῦ κόσμου πρὸς τὸν Θεὸ καὶ ἡ ἔνωση μαζί Του στὴν Βασιλεία Του. Τὰ διαδοχικὰ μέρη τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας θεωροῦνται ὡς εἰκόνες τῆς πορείας τοῦ κόσμου γενικότερα καὶ τῆς Ἐκκλησίας εἰδικότερα πρὸς τὴν Δευτέρα Παρουσία, τὴν Μέλλουσα Κρίση καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ «εἰδική» θεώρηση κινεῖται παράλληλα μὲ τὴν «γενικὴ» θεώρηση. Σύμφωνα μὲ τὴν «εἰδική» θεώρηση ἡ Θεία Λειτουργία θεωρεῖται, ὅτι περιγράφει συμβολικὰ

---

5 Μυσταγωγία, Προοίμιον, Ἔκδ. Αποστ. Διακονίας σελ. 96 καὶ ἄλλοῦ, βλ. στὸ τέλος τοῦ βιβλίου σελ. 271, τὸν «Πίνακα θεμάτων, ὀνομάτων, πραγμάτων». Τρεῖς τέσσερες φορές ἀναφέρεται σὲ αὐτὸν μὲ τὸ ὄνομά του, τὶς περισσότερες φορές, ὅμως, ἀναφέρεται μὲ χαρακτηρισμούς, ὅπως «ὁ μέγας γέρον καὶ τὰ θεῖα σοφός», «ὁ μακάριος γέρον», «ὁ μέγας γέρον», «ὁ διδάσκαλος», «ὁ σοφός».

τὰ στάδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περνᾷ ἡ ψυχὴ στὴν πορεία της πρὸς τὴν ἔνωση μὲ τὸ Θεό. Στὴν «εἰδική» θεώρηση ὁ ἅγ. Μάξιμος ἀκολουθεῖ οὐσιαστικὰ τὴν θεώρηση τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν Συγγραμμάτων, δίδοντας μὲ τὴν δική του ἐρμηνεία νέα καὶ περισσότερο λεπτομερῆ στοιχεῖα περὶ τῶν σταδίων αὐτῆς τῆς πορείας.

Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι «Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Μυσταγωγίας. Περὶ τοῦ τίνων σύμβολα τὰ κατὰ τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς θείας συνάξεως τελούμενα καθέστηκε, κυρίῳ Θεοχαρίστῳ, Μάξιμος ταπεινὸς μοναχός».[⁶] Ἡ ἐπιλογή τοῦ ὄρου «Μυσταγωγία» προφανῶς ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση ἀπὸ τὶς «μυσταγωγικὲς κατηχήσεις» τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Ὅπως μὲ τὶς μυσταγωγικὲς κατηχήσεις εἰσήγοντο οἱ νεοφώτιστοι στὸ «μυστήριον» τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου, ὁμοίως μὲ τὴν Μυσταγωγία τοῦ ὁ ἅγ. Μάξιμος ἐπιχειρεῖ μίαν εἰσαγωγή στὸ «μυστήριον» τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν κόσμον, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ταυτίζεται μὲ τὸ «μυστήριον» τῆς σωτηρίας, τὸ ὁποῖο ἀποτυπώνεται μέσα στὴν Θεία Λειτουργία. Μὲ τὸν ὄρο «μυσταγωγία» ἐννοεῖτο στὴν χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ μύηση καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν κεκρυμμένων μυστηρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας δηλαδή, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ τέλεση τοῦ Βαπτίσματος, ἡ ἀναγέννηση «δι' ὕδατος καὶ πνεύματος», διότι δι' αὐτοῦ οἱ νεοφώτιστοι εἰσέρχονται στὸ χῶρον τῆς γνώσεως τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, ἐννοεῖτο ἐπίσης ἡ τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ἡ χειροτονία τῶν κληρικῶν.[⁷] «Μυσταγωγία» ὀνομάζονταν ἐπίσης οἱ ἀποκαλύψεις ποὺ δέχθηκε ὁ Μωυσῆς στὸ ὄρος Σινᾶ, οἱ ἀποκαλύψεις ποὺ ἀναφέρει ὁ Απόστολος Παῦλος, τὰ ὅσα εἶδαν καὶ ἄκουσαν καὶ ἐδιδάχθησαν ἀπὸ τὸν Χριστὸ οἱ μαθητές Του καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τῆς κοινῆς ζωῆς μαζί Του καὶ ιδιαίτερα ἡ συμμετοχὴ τους στὸν Μυστικὸ Δεῖπνον, ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἡ ἀποκάλυψη τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὴν Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἰορδάνη. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια λοιπὸν «μυσταγωγία» ἀποτελοῦν καὶ ὅσα ἀποκαλύπτει ὁ ἅγ. Μάξιμος μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν τελουμένων κατὰ τὴν Θεία Λειτουργία.

Στὴν εἰσαγωγή στὴν Μυσταγωγία ὁ ἅγ. Μάξιμος δημιουργεῖ πρῶτα τὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία, Θεὸς καὶ δημιουργία. Μὲ ἀποφατικὴ γλῶσσα θεολογεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ὄντων, ποὺ ἐδημιούργησε ὁ Θεός. Ἀκολουθῶς ἀναφέρεται σὲ μίαν σειρὰ εἰκονισμῶν, διὰ τῶν ὁποίων οἰκοδομεῖται ἡ κτίσις, ἡ δημιουργία τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι «τύπος καὶ εἰκόνα Θεοῦ», διότι ὅπως ὁ Θεὸς δημιουργεῖ καὶ συνέχει καὶ ἐνώνει τὰ πάντα, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία ὁμοίως περιλαμβάνει μέσα στοὺς κόλπους της καὶ ἐνώνει σὲ μίαν ψυχὴ καὶ καρδιά ἄπειρα πλήθη πιστῶν. Τὸ κτίριον τῆς ἐκκλησίας, ὁ ναός, εἶναι εἰκόνα «τοῦ σύμπαντος κόσμου, τοῦ ἐξ ὁρατῶν καὶ ἀορατῶν οὐσιῶν ὑφ' ἑστώτος», διότι διαιρεῖται καὶ αὐτὸς σὲ δύο χώρους, τὸ ἅγιο βῆμα καὶ τὸν

6 Σωτηροπούλου, Χ. Γ., Ἡ Μυσταγωγία τοῦ ἁγ. Μαξίμου ..., σελ. 140.

7 Σωτηροπούλου, Χ. Γ., Ἡ Μυσταγωγία τοῦ ἁγ. Μαξίμου ..., σελ. 62-68.

κυρίως ναό. Ο ναός εικονίζει τὸν ἄνθρωπο, διότι ὁ ναός ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, τὸ ἱερό βῆμα καὶ τὴν ἁγία τράπεζα, καὶ ἀντίστοιχα ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο ὑπηρετεῖ τὴν πρακτικὴ ἠθικὴ, ἀπὸ ψυχὴ, ἢ ὁποῖα λειτουργεῖ τὴν πνευματικὴ θεωρία, καὶ ἀπὸ νοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὴν «πολύφθογο σιγή», διὰ τῆς ὁποίας ἀπευθύνεται ὁ ἄνθρωπος στὸν Θεό. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐπίσης εἰκόνα τῆς ψυχῆς, ὅπως φαίνεται στὴν πορεία καὶ τῶν δύο πρὸς τὸν Θεό. Ἡ Ἁγία Γραφή εἶναι εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου τὸ παλαιότερο καὶ ἐλλειπέστερο ὁδηγεῖ στὸ νεώτερο καὶ πληρέστερο, ὅπως τὸ γράμμα ὁδηγεῖ στὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα παίρνει ἀξία καὶ νόημα ἀπὸ τὸ πνεῦμα, καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰκόνα τοῦ κόσμου, διότι ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο μέρη, αἰσθητὸ καὶ νοητό.

Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπεικονίσεις Θεοῦ, κόσμου, Ἐκκλησίας, ναοῦ, ἀγγέλων, ἀνθρώπου, σώματος καὶ ψυχῆς ὁ ἅγ. Μάξιμος ἀποδεικνύει, ὅτι στὴν δημιουργία τοῦ Θεοῦ ἐφαρμόζεται ὁ εἰκονισμός. Ἡ σχέση μεταξὺ Θεοῦ καὶ δημιουργίας γίνεται μέσα ἀπὸ τὴν λειτουργία τῆς εἰκόνας. Ὁ Θεὸς διὰ τῆς δημιουργίας Του ἀπεικόνισε τὴν θεϊκὴ πραγματικότητα, ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ αὐτό, ἐπάνω στὰ δημιουργήματά Του.^[8] Τέλειο καὶ ὀλοκληρωμένο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, αὐτὸ πὸν φέρει δηλαδὴ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερη εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, εἶναι ὁ ἄνθρωπος.

Μὲ αὐτὲς τὶς θεολογικὲς βάσεις προχωρεῖ ὁ ἅγ. Μάξιμος στὴν εἰκονολογικὴ ἢ ἐσχατολογικὴ ἐρμηνεία τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς ἐποχῆς του. Ἡ Θεία Λειτουργία παραλληλίζεται μὲ τὰ σωτηριώδη γεγονότα τῆς ἐν Χριστῶ Θείας Οἰκονομίας μὲ τὴν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ ὅρου, δηλαδὴ μὲ αὐτὰ πὸν ἔλαβαν χώρα κατὰ τὴν πρώτη ἔλευση τοῦ Σωτῆρος, μὲ αὐτὰ πὸν λαμβάνουν χώρα κατὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν ἱστορία καὶ μὲ αὐτὰ πὸν θὰ συμβοῦν κατὰ τὴν Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου, τὴν Μέλλουσα Κρίση καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας Του. Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας εἰκονίζει ἓνα βῆμα ἀπὸ τὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἔνωσή της μὲ τὸν Θεό. Ἄν θέλουμε νὰ κάνουμε μία σύννοψη, διαιρεῖται ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας σὲ τρία μέρη. Ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὁ ἀνακαινισμὸς τῆς κτίσεως δηλαδὴ, ἡ δημιουργία τῆς καινῆς κτίσεως. Ἀπὸ τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ βλέπει ὁ ἅγ. Μάξιμος νὰ ξεκινᾷ ἡ Θεία Λειτουργία ἐπίσης.

Μέρος πρῶτο τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας ἀποτελεῖ ἡ ἐνανθρώπηση, ἢ ὁποῖα θεωρεῖται ὡς ἓνα ὄλον καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Ἡ Πρῶτη Παρουσία τοῦ Κυρίου ἐπὶ τῆς γῆς συγκεκριμένα σημαίνεται μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχιερέως στὸν ναὸ καὶ ἡ Ἀνάληψη καὶ ἡ ἐνθρόνιση τοῦ Κυρίου στὰ δεξιὰ τοῦ Πατρὸς σημαίνεται μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ

8 Πρβλ. Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, Λόγος κατὰ Ἑλλήνων, 2. ΒΕΠΕΣ 30, 32: ὁ ἄνθρωπος στὸν παράδεισο «θεωρεῖ μὲν αἰεὶ διὰ τῆς αὐτοῦ καθαρότητος τὴν τοῦ Πατρὸς εἰκόνα, τὸν Θεὸν Λόγον, οὗ καὶ κατ' εἰκόνα γέγονεν».

ἀρχιερέως στὸν ἀρχιερατικὸ θρόνο στὸ σύνθρονο, πράξη μὲ τὴν ὁποία ὀλοκληρωνόταν ἡ εἴσοδος κλήρου καὶ λαοῦ στὸν ναὸ γιὰ τὴν ἑναρξη τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγ. Μαξίμου.

Μέρος δεύτερο τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας ἀποτελεῖ ὁ καιρὸς τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ὁ καιρὸς τῆς μαρτυρίας τῆς πίστεως μέσα στὸν κόσμο, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς κοινωνεῖ μὲ τὸν κόσμο καὶ ἀποκαλύπτεται διὰ τῶν ἁγίων Του. Τὸ Εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα εἶναι ἡ ἰδιαίτερη ἐπίσκεψη τοῦ Θεοῦ Λόγου πρὸς τοὺς μάρτυρες τῆς πίστεως, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Θεὸς Λόγος «συστέλλει τὸ φρόνημα τῆς σαρκός». Οἱ εἰρηνεῦσεις τοῦ ἀρχιερέως εἶναι ἡ εἰρήνη, ποὺ χαρίζεται στοὺς ἀγωνιστὲς «ἐν τῇ καταργήσει τοῦ σώματος τῆς ἁμαρτίας ... ἵνα τοῦ πολεμεῖν ἀφέμενοι πρὸς γεωργίαν πνευματικὴν, εἴτουν ἀρετῶν ἐργασίαν, τὰς τῆς ψυχῆς μετασκευάσωσι δυνάμεις». Ἡ ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων «γενικῶς τὴν τοῦ κόσμου τούτου συντέλειαν ὑποσημαίνει». Τὸ κλείσιμο τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας «τὴν τῶν ὑλικῶν δηλοῖ πάροδον καὶ τὴν γενησομένην μετὰ τὸν φοβερὸν ἐκείνον ἀφορισμὸν ... εἰς τὸν νοητὸν κόσμον, ἥτοι τὸν νυμφῶνα τοῦ Χριστοῦ, τῶν ἀξίων εἴσοδον». Τὸ μέρος τῆς Θείας Λειτουργίας δηλαδὴ ἀπὸ τὰ Ἀναγνώσματα μέχρι τῆς ἀπολύσεως τῶν κατηχουμένων ἀποτελεῖ τὴν εἰκόνα τῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὸν κόσμο. Μὲ τὴν χάρι τοῦ Θεοῦ Λόγου οἱ μάρτυρες τῆς πίστεως, εἴτε ἅγιοι μάρτυρες εἶναι αὐτοὶ εἴτε ὅσοι εἴτε ὀτιδήποτε ἄλλο, βιώνουν τὴν κατάργηση τοῦ σώματος τῆς ἁμαρτίας, τὴν καλλιέργεια τῶν ἀρετῶν καὶ τὴν φώτιση τῆς ψυχῆς. Ἀκολουθεῖ ἡ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀνάξιοι μένουν ἀπὸ ἔξω καὶ γιὰ τοὺς ἀξίους δούλους τοῦ Θεοῦ ἀνοίγεται μπροστά τους ἡ εἴσοδος τῆς Βασιλείας. Αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἡ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν δημιουργία τοῦ Θεοῦ, μέσα στὸν παρόντα κόσμο.

Μέρος τρίτο καὶ τελευταῖο τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας ἀποτελεῖ ὁ καιρὸς τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ τέλεια ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, ἡ Υἱοθεσία καὶ ἡ Ἐνότητα τῶν πάντων. Ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων, τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως, ὁ ἀσπασμὸς τῆς ἀγάπης «ἀρχὴ καὶ προοίμιόν ἐστιν ... τῆς γενησομένης ἐν οὐρανοῖς καινῆς διδασκαλίας περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, τῆς εἰς ἡμᾶς, καὶ ἀποκάλυψις τοῦ ἐν ἀδύτοις τῆς θείας κρυφιότητος ὄντος μυστηρίου τῆς ἡμῶν σωτηρίας. Οὐ γὰρ μὴ πίω ... ἀπ' ἄρτι ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ἡμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου». Ἡ Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς μὲ τὸν τρισάγιο ἀγγελικὸ ὕμνο «τὴν πρὸς τὰς ἀσωμάτους καὶ νοερὰς δυνάμεις κατὰ τὸ μέλλον φανησομένην ἕνωσιν τε καὶ ἰσοτιμίαν παραδηλοῖ». Βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐνότητος καὶ ἰσοτιμίας αὐτῆς εἶναι ἡ «ταυτότητα τῆς ἀτρέπτου περὶ Θεὸν ἀεικινήσιας». Ἡ Κυριακὴ προσευχὴ εἶναι προεικόνιση τῆς «ἐνυποστάτου τε καὶ ἐνυπάρκτου κατὰ δωρεὰν καὶ χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος υἱοθεσίας ... καθ' ἣν πάσης ὑπερνικωμένης τε καὶ καλυπτομένης ἀνθρωπίνης ιδιότητος τῇ ἐπιφοιτήσει τῆς χάριτος υἱοὶ Θεοῦ χρηματίσουσί τε καὶ ἔσσονται πάντες οἱ ἅγιοι». Τέλος ἡ θεία μετάληψη «τὴν ὑπὲρ λόγον καὶ νοῦν πρὸς τὸ ἐν τῆς θείας ἀπλότητος κρύφιον γενησομένην ...

συναγωγὴν τε καὶ ἔνωσιν δηλοῖ ἐν τῷ ἀφθάρτῳ τῶν νοητῶν αἰῶνι ... ὥστε καὶ αὐτοὺς δύνασθαι εἶναί τε καὶ καλεῖσθαι θέσει κατὰ τὴν χάριν θεοῦ, διὰ τὸν αὐτοὺς ὅλως πληρώσαντα ὅλον Θεὸν καὶ μηδὲν αὐτῶν τῆς αὐτοῦ παρουσίας κενὸν καταλείψαντα». Τὸ μέρος τῆς Θείας Λειτουργίας ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων μέχρι τῆς θείας μεταλήψεως ἀποτελεῖ εἰκόνα τῶν γεγονότων, ποὺ θὰ συμβοῦν διαδοχικὰ, ἀπὸ ἀποκαλύψεως εἰς ἀποκάλυψιν καὶ ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν ἁγίων στὴν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, τὴν Υἰοθεσία καὶ τὴν τέλεια ἔνωση «τῶν πάντων» μὲ τὸν Θεό, ὥστε τελικὰ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ὅτι κάτι μένει ἄμοιρο ἢ ἄγευστο ἢ ἀμέτοχο τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ.

Στὸ δεύτερο ἐπίπεδο, τὸ «εἰδικόν», ὁ ἅγ. Μάξιμος, ὅπως εἶπαμε, παραλληλίζει τὴν Θεία Λειτουργία μὲ τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ ὑλικά πρὸς τὰ πνευματικά. Ἡ πορεία αὐτὴ ξεκινᾷ, ὅταν ἡ ψυχὴ ἐκτὸς Ἐκκλησίας θεωρεῖ τὴν ἀκαταστασία τῶν ὄντων, «πάντων φθειρόντων ἄλληλα καὶ ἐν ἀλλήλοις φθειρομένων καὶ τοῦτο μόνον πάγιον ἔχοντα τὸ ἀστατεῖν καὶ φθειρεσθαι», καὶ εἰσερχομένη στὴν ἁγία Ἐκκλησία εὐρίσκει, ἐδῶ καὶ μόνον ἐδῶ, «ἄσυλον εἰρήνης ἀνάκτορον, τὴν ἐν πνεύματι φυσικὴν θεωρίαν, τὴν ἄμαχον καὶ πάσης ἐλευθέραν ταραχῆς». Ακολουθῶς μὲ τὰ διάφορα μέρη τῆς Θείας Λειτουργίας (τὰ ἀναγνώσματα καὶ τὶς εὐλογίες τῆς εἰρήνης, τὴν ἀπόλυση τῶν κατηχομένων καὶ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων, τὸ κλείσιμο τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας καὶ τὶς θεολογικὲς ὑμνολογίες τῆς Εὐχῆς τῆς Αναφορᾶς, τὴν Κυριακὴ προσευχὴ καὶ τὴν θεία μετάληψη) εἰκονίζονται τὰ διαδοχικὰ βήματα τῆς καθάρσεως τῶν λογισμῶν, τοῦ φωτισμοῦ τοῦ νοῦς διὰ τῆς «ἐπιστήμης τῶν νοητῶν» καὶ τῆς νοερᾶς γνώσεως τῶν «λόγων τῆς σωτηρίας», τῆς «ὁμοτιμίας» μὲ τοὺς ἀγγέλους καὶ τῆς «ἀσιγήτου ἀνυμνολογίας» τοῦ Θεοῦ καὶ τέλος τῆς κατὰ χάριν υἰοθεσίας.

Ὁ ἅγ. Γερμανὸς Α', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (715-730, †733) κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς εἰκονομαχίας, διετύπωσε σὲ μορφή ἀσυνδέτων μεταξὺ τους σημειώσεων καὶ σὲ ὑπερβολικὰ ἀπλοϊκὸ φιλολογικὸ ὕφος τὴν τυπολογικὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας. Ὁ ἅγ. Γερμανὸς καταγόταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ πατέρας του δολοφονήθηκε ἀπὸ πολιτικούς ἀντιπάλους καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ νέος κατατάχθηκε στὸν κλῆρο τῆς Ἁγίας Σοφίας. Διακρίθηκε ἀμέσως λόγῳ τῆς μεγάλης μορφώσεώς του. Τὸ 705 ἢ 706 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Κυζίκου καὶ τὸ 715 διαδέχθηκε τὸν πατρ. Ἰωάννη ΣΤ' στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση τῆς εἰκονομαχίας ἐξέφρασε ὀρθόδοξες θέσεις ὑπὲρ τῶν εἰκόνων καὶ ἐξαναγκάσθηκε ἀπὸ τὸν πρῶτο εἰκονομάχο αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' τὸν Ἰσαυρο (717-741) σὲ παραίτηση ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο.

Σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογικὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ ἐρμηνεία κάθε τί στὴν διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας, κάθε ἓνα λειτουργικὸ σκεῦος, κάθε ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ μέρος τοῦ λειτουργικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ, κάθε μία λειτουργικὴ πράξη θὰ πρέπει νὰ ἀποτυπώνει κάποιο στοιχεῖο τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ

στον κόσμο, τῆς ζωῆς Του καὶ τῶν σωτηριωδῶν ἔργων ποὺ ἐπετέλεσε. Ἡ ἀπλή σκέψη, ἐπάνω στὴν ὁποία βασιζέται αὐτὸς ὁ τρόπος θεωρήσεως τῆς Θείας Λειτουργίας εἶναι, ὅτι, ὅπως οἱ εἰκόνες ἀπεικονίζουν σὰν νὰ τὰ ἔχουμε μπροστά μας τὰ πρόσωπα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄλων τῶν ἁγίων, ἔτσι καὶ ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι μία εἰκόνα, μέσα στὴν ὁποία βλέπουμε σὰν νὰ εἶναι παρόντα ὅλα τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἱστορικά γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας ποὺ εἶναι καταγεγραμμένα στὴν Παλαιὰ καὶ ἰδιαίτερος στὴν Καινὴ Διαθήκη. Παραδείγματος χάριν ἡ ἁγία τράπεζα ἀποτυπώνει τὸν Τίμιο Σταυρό, τὸν Πανάγιο Τάφο, τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν τράπεζα τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Κάθε μία ἀπὸ τὶς ποικίλες κινήσεις τῶν ἱερέων καὶ τῶν διακόνων ἀποτυπώνουν κάποια σωτηριώδη γεγονότα. Κάθε τί ἀπὸ ὅσα λέγονται ἢ ψάλλονται ἀναδεικνύει καὶ κάποιο πρόσωπο ἢ κάποιο γεγονός τῆς ἱστορίας τῆς Θείας Οἰκονομίας. Ἐνα καὶ τὸ αὐτὸ στοιχεῖο τῆς Θείας Λειτουργίας μπορεῖ νὰ συμβολίζει πολλὰ πρότυπα. Ἡ ἀποτύπωση τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων τῆς Θείας Οἰκονομίας στὴν Θεία Λειτουργία δὲν ἔχει οὔτε ἱστορικὴ οὔτε λογικὴ συνέχεια. Πολλὰ θέματα ἐπανέρχονται ξανὰ καὶ ξανά καὶ ἀποτυπώνονται σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας. Σκοπός, ὅπως φαίνεται, εἶναι νὰ ἀποδειχθεῖ, ὅτι στὴν Θεία Λειτουργία ἔχουμε μία πληρότητα ἀπεικονίσεως τῶν προσώπων καὶ τῶν γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Θείας Οἰκονομίας.

Τὸ ἔργο ἕως τὸν ιε' αἰ. ἐκυκλοφορεῖτο στὰ χειρόγραφα μὲ τοὺς τίτλους «Ἐξήγησις τῆς Θείας Λειτουργίας» ἢ «Ἱστορία μυσταγωγικὴ ἐκκλησιαστικὴ» ἢ «Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία» καὶ ὡς συγγραφέας φερόταν ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἁγ. Γερμανὸ κάποιος ἀπὸ τοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων. Σημειώνουμε ἐπίσης, ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ μορφὲς τοῦ ἔργου, ποὺ σώζονται σὲ χειρόγραφα, εἶναι διαφορετικὲς μεταξύ τους, ποὺ σημαίνει, ὅτι κάθε ἕνας ἀντιγραφέας ὅταν διεπίστωνε, ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ μία συλλογὴ σημειώσεων, αἰσθανόταν ἐλεύθερος νὰ προσθέσει καὶ ὁ ἴδιος κάποια καινούρια ἰδέα σὲ ὅσες εἶχε ἤδη διατυπώσει ὁ ἁγ. Γερμανὸς ἢ εἶχαν παρεμβάλει ἐν τῷ μεταξύ ἄλλοι προηγούμενοι ἀντιγραφεῖς. Ἀπὸ τὸν ιστ' αἰ., ἀπὸ τὶς πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις δηλαδὴ καὶ ἐξῆς, ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ τυπώνεται στὰ λειτουργικὰ βιβλία ἀμέσως μετὰ τὸ κείμενο τῶν τριῶν Θείων Λειτουργιῶν καὶ ἔτσι συνδέεται πολὺ στενὰ μὲ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. Θεωρεῖται δηλαδὴ μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας.

Τὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλοϊκὸ στὴν σύλληψή του καὶ ἀποσπασματικὸ στὴν ἔκθεσή του, ἰδιαίτερα ἂν συγκριθεῖ μὲ ὅσα εἶχαν προηγηθεῖ, ἔδωσε ὅμως τὸ ἔναυσμα νὰ κυκλοφορήσουν πολλὲς παρόμοιες ἐρμηνεῖες τῆς Θείας Λειτουργίας, διὰ τῶν ὁποίων δὲν γίνεται ἀπλῶς ἀντιγραφή καὶ ἐμπλουτισμὸς τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ἀλλὰ γίνεται ἐμφανῶς ἢ προσπάθεια νὰ μπεῖ ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικὸ σὲ κάποια τάξη, ὅπως κι ἂν τὴν θεωρεῖ αὐτὴν κάθε νέος συγγραφέας. Ἐτσι μέχρι τοῦ ιγ' αἰ. ἐμφανίζονται

πολλά κείμενα, τῶν ὁποίων οἱ πραγματικοὶ συγγραφεῖς κρύβονται πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου καὶ τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν νέες συνθέσεις. Σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα δηλαδὴ ὁ συγγραφέας παίρνει ιδέες ἀπὸ τὰ παλαιότερά του κείμενα, προσθέτει καινούριες καὶ τὶς τακτοποιεῖ ὅλες, ὅσο καλύτερα νομίζει κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀναπαραστατικῆς θεωρήσεως, μὲ σκοπὸ δηλαδὴ νὰ τοποθετηθοῦν ὅλα σὲ μία ἱστορικὴ καὶ λογικὴ σειρὰ.

Οἱ πρῶτοι πού ἔβαλαν σὲ ἀπόλυτη τάξη τὶς σκόρπιες σκέψεις τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ εἶναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ ια΄ ἢ ἀρχὲς τοῦ ιβ΄ αἰῶνος δύο ἐπίσκοποι τῆς πόλεως τῶν Ἀνδίδων τῆς Παμφυλίας, Νικόλαος καὶ Θεόδωρος. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι «Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων πονηθεῖσα ἐκ προτροπῆς καὶ ἀξιώσεως τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Φυτειᾶς Βασιλείου» καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα συνεγράφη κατὰ τὰ ἔτη 1095-1099 ὑπὸ τοῦ Νικολάου, ἐνῶ εὕρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν διάδοχό του Θεόδωρο μᾶλλον στὴν πόλη τῶν Ἀνδίδων. Στὸ ἔργο αὐτὸ γίνεται ἐμφανές, ὅτι ὅλη ἡ διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας ἀποτυπώνει βῆμα πρὸς βῆμα ὅλην τὴν θαυμαστὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό ἕως τὴν Ἀνάληψη εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Ἡ Θεία Λειτουργία δηλαδὴ ἀποτελεῖ μία τέλεια εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Ὅπως οἱ ζωγραφιστὲς εἰκόνες ἀπεικονίζοντας τὸ πανάγιο πρόσωπό Του ἀποτελοῦν μία ἀνάμνηση ὅλης τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου Του γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ κόσμου, ἔτσι ἀκόμη τελειότερα ἡ Θεία Λειτουργία ἀποτελεῖ τὴν ἀνάμνηση τῆς ἱστορίας τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμο. Σημειώνει μάλιστα, ὅτι τὴν εἰκόνα τῆς Θείας Λειτουργίας δὲν μᾶς τὴν παρέδωσε κάποιος τυχαῖος τεχνίτης ἀγιογράφος, ἀλλὰ οἱ μεγάλοι πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας Μέγας Βασίλειος καὶ Ἰωάννης Χρυσόστομος, οἱ ὁποῖοι συνέθεσαν μὲ τέτοιο τρόπο τὴν Θεία Λειτουργία, ὥστε νὰ ἀπεικονίσει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν ζωὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Ἡ πρόθεσις, τὴν ὁποία ἕως τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀκόμη προετοιμάζε ὁ διάκονος, εἰκονίζει τὸν Εὐαγγελισμό καὶ τὴν Γέννηση, γεγονότα στὰ ὁποῖα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ καὶ ἅγιοι ἄγγελοι διακονοῦσαν τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως. Ἡ ἐκφώνηση «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία» τῆς ἐνάρξεως καὶ τὰ ψαλμικὰ ἀντίφωνα ἀποτυπώνουν τὸν Τίμιο Πρόδρομο, ὁ ὁποῖος μαζί μὲ ὅλους τοὺς προφήτες καὶ ὡς ἐπισφράγιση τῶν προφητῶν, προετοιμάζουν τὸν κόσμον γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸ κήρυγμα «μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν». Ἡ μικρὰ εἴσοδος εἶναι ἡ Βάπτισμα τοῦ Κυρίου καὶ ἡ ἀνάδειξή Του στὸν κόσμον. Ἡ εἰρήνευση πρὶν ἀπὸ τὰ Ἀναγνώσματα εἶναι ἡ εὐλογία πού ἔλαβαν οἱ Ἀπόστολοι, ὅταν ἐκλήθησαν γιὰ νὰ κηρύξουν τὸν Χριστό. Τὰ Ἀναγνώσματα εἶναι τὸ κήρυγμα τοῦ Κυρίου. Οἱ Εὐχὲς μετὰ τὰ Ἀναγνώσματα εἶναι γενικότερα τὸ διδακτικὸ καὶ θεραπευτικὸ ἔργο τοῦ Κυρίου. Ἡ μεγάλη εἴσοδος εἶναι ἡ θριαμβευτικὴ εἴσοδος τοῦ Κυρίου στὰ Ἱεροσόλυμα. Ἡ κάλυψις

τῶν τιμίων δώρων ἐπάνω στήν ἀγία τράπεζα ἀποτυπώνει τὴν νύκτα τῆς προδοσίας καὶ ἡ ἀποκάλυψή τους τὴν ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Κύριος ὁδηγεῖται στὸν Πιλάτο. Ὁ ἀγγελικὸς ὕμνος σημαίνει τὴν ἀδιάκοπη παρουσία τῶν ἁγίων ἀγγέλων κοντὰ στὸν Κύριο κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Πάθους Του. Τὰ λόγια τοῦ Κυρίου «λάβετε, φάγετε ...» καὶ «πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες ...» σημαίνουν ἀκριβῶς τὴν συμμετοχὴ ὅλων τῶν χριστιανῶν στὸ Πάθος τοῦ Κυρίου. Ἡ ὑψωση τοῦ τιμίου Σώματος μετὰ τὴν προσευχὴ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» σημαίνει τὴν Σταύρωση καὶ τὸν ζωοποιὸ Θάνατο τοῦ Κυρίου καὶ ἡ ἔκχυση τοῦ ζέοντος ὕδατος, ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως, σημαίνει τὴν λογχευθεῖσα πλευρά Του. Ἡ θεία μετάληψη σημαίνει τὴν ἐκπλήρωση τοῦ λόγου τοῦ Κυρίου, «ὅτι οὐ μὴ πῖω ἀπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρός μου» (Ματθ. 26, 29). Ἡ τελευταία θυμίαση τῶν Τιμίων Δώρων σημαίνει τὴν χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία ἐδόθηκε στοὺς Ἀποστόλους κατὰ τὶς ἐμφανίσεις τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν Ἀνάσταση. Ἡ ἄρσις τῶν θείων λειψάνων ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα σημαίνει τὴν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου. Παράλληλα μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ οἱ συγγράψαντες σὲ πολλὰ σημεῖα διδάσκουν, πῶς ὀφείλουν οἱ πιστοὶ νὰ καλλιεργοῦν τὴν ψυχὴ τους καὶ νὰ συμμετέχουν σὲ ὅσα τελοῦνται κατὰ τὴν Θεία Λειτουργία, ὅπως παραδείγματος χάριν κατὰ τὸν χερουβικὸ ὕμνο διδάσκονται νὰ γίνονται περισσότερο προσεκτικοὶ στήν προσευχὴ καὶ στήν λατρεία ἀπωθώντας κάθε βιοτικὴ μέριμνα, ὅταν ἀπαγγέλλουν τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα διδάσκονται περὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἁγίας Τριάδος γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἀκούουν νὰ μνημονεύονται οἱ ἅγιοι ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα διδάσκονται περὶ τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος, ὅταν ἀναπέμπεται ἡ Κυριακὴ προσευχὴ ἀνασκευάζονται τὰ ἀνόητα διδάγματα κάποιων αἰρετικῶν, Εὐχιστῶν καὶ Μεσσαλιανῶν, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα μόνον αὐτὴν τὴν προσευχὴ ὀφείλουν νὰ λέγουν οἱ χριστιανοὶ καὶ πολλὰ ἄλλα.

Τελικὰ βλέπουμε, πῶς μέσα στοὺς αἰῶνες αὐτούς, ἀπὸ τοῦ στ' μέχρι τοῦ ιβ' αἰ., ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας σκοπὸ εἶχαν νὰ καθοδηγήσουν τοὺς πιστοὺς πῶς νὰ συμμετέχουν στήν Θεία Λειτουργία. Ὅπως φαίνεται μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα, οἱ ἴδιοι δὲν εἶχαν σκοπὸ νὰ ἐπέμβουν καὶ νὰ διαμορφώσουν κάτι στήν διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὴν ἀντίληψή τους, νὰ ἀλλάξουν δηλαδὴ κάτι στήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας σὲ σχέση μὲ ὅ,τι παρελάμβαναν. Ἔδιναν ἀπλῶς τὶς ὁδηγίες, τὴν θεολογικὴ μαρτυρία τους, πῶς μποροῦν οἱ πιστοὶ νὰ οἰκειοποιοῦνται τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ τους στήν Θεία Λειτουργία. Ὅλοι ἐπεδίωξαν νὰ ἀπαντήσουν στὸ ἐρώτημα, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, ποῖος εἶναι ὁ λόγος τῆς συμμετοχῆς μας στήν Θεία Λειτουργία. Γιὰ ποῖον λόγο τελοῦμε σήμερα τὴν Θεία Λειτουργία καὶ τί περιμένουμε ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ μας σὲ αὐτήν; Τί ἀλλάζει στήν ζωὴ κάθε ἑνὸς πιστοῦ ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ του στήν Θεία Λειτουργία; Ἡ μία ἀπάντηση εἶναι

αυτή του ἁγ. Μαξίμου: ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι ἡ Λειτουργία τοῦ κόσμου ἀπέναντι στον Θεό, εἶναι ὁ διάλογος τοῦ κόσμου με τὸν Θεό. Ἡ ἀληθινὴ ζωὴ τοῦ κόσμου. Πρόσωπο τοῦ κόσμου ἀπέναντι στον Θεό εἶναι ὁ ἄνθρωπος, αὐτὸς διαλέγεται με τὸν Θεό καὶ ὁδηγεῖ τὸν κόσμο στον Θεό. Πρόσωπο τοῦ κόσμου ἐπίσης δὲν εἶναι κάποιος τυχαῖος ἄνθρωπος, εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, μέσα στὴν δημιουργία τοῦ Θεοῦ, τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία καὶ ὁδηγεῖ τὴν δημιουργία στὴν ἔνωση με τὸν Θεὸ Δημιουργό της. Ἡ ἄλλη ἀπάντηση εἶναι αὐτὴ τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ καὶ ὅλων τῶν συνεχιστώων τῶν ιδεῶν του: ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

Συμμετέχοντας στὴν Θεία Λειτουργία συμμετέχουν οἱ πιστοὶ στὴν παναγία ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, σὲ ὅλα τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ κόσμου. Ἀτενίζοντας τὸν Χριστὸ μέσα στὴν Θεία Λειτουργία σὲ ὅλες τὶς στιγμὲς τὶς παναγίας ζωῆς Του, συμμετέχουν στὴν σωτηρία, πὺν Ἐκεῖνος προσέφερε.

Ἡ συμμετοχὴ στὴν σωτηρία γίνεται ὅποιεσδήποτε καὶ ἂν εἶναι οἱ λεπτομερεῖς καὶ εἰδικὲς τυπικὲς διατάξεις, οἱ ὁποῖες ὀρίζουν πῶς θὰ τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία κάθε ἐποχῇ. Ἡ διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε μεταβληθεῖ πολὺ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγίου Μαξίμου μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ, μέσα σὲ ἕνα αἰῶνα δηλαδή, ἢ μπορεῖ νὰ εἶχε μεταβληθεῖ σὲ πολλὰ σημεία καὶ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν ἐπισκόπων Ἀνδίδων στὴν ἀυγὴ τοῦ ιβ' αἰ., ἀλλὰ οἱ οἰεσδήποτε μεταβολὲς δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεμβάσεως τῶν συγκεκριμένων προσώπων, στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε. Ἦταν μᾶλλον ἀποτέλεσμα πρακτικῶν ἀναγκῶν καὶ θεολογικῶν ἐρμηνειῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν προηγηθεῖ τῶν οἰωνδήποτε ἐπεμβάσεων καὶ ἀλλαγῶν. Προφανῶς οἱ θεολογικὲς ἐρμηνεῖες εἶχαν δεχθεῖ κάποια ἐπίδραση ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς Θείας Λειτουργίας, ἀλλὰ ἐπισημαίνουμε ἰδιαίτερος τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ἐρμηνευτὲς δὲν ἐπεδίωκαν με τὰ συγγράμματά τους νὰ ἐπέμβουν στὴν διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας. Εἴτε τὸ ἤθελαν βέβαια εἴτε ὄχι ἐπενέβαιναν μέσα ἀπὸ τὴν θεολογικὴ μαρτυρία τους.

Ἐπεμβάσεις στὴν διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆ, στ' ἔως ιβ' αἰ., δηλαδή ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ ἕως τοὺς Κομνηνοὺς ἢ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (553) ἕως τὴν συνειδητοποίηση τοῦ Σχίσματος με τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους (1204), ἔγιναν λόγῳ τῆς θεολογικῆς ἐξελίξεως τῆς διατυπώσεως τῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Εἰδικότερα μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς στὶς διευκρινίσεις στὰ σχετικὰ περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ (θελήσεις, ἐνέργειες), περὶ τῆς θέσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Θεία Οἰκονομία, περὶ τῆς θεολογίας καὶ τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων καὶ περὶ τῶν διαφορῶν πρὸς τοὺς λατίνους. Ἐπεμβάσεις ἐπίσης ἔγιναν λόγῳ τῶν ἱστορικῶν ἀλλαγῶν στὴν κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας, ἢ ὁποῖα ἀπὸ μία χριστιανικὴ κοσμοκρατορία μεταβαίνει στὴν κατάσταση ἐνὸς περιορισμένου κράτους μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ὄχι μόνον

χριστιανικῶν, ὁμοδόξων ἢ ἑτεροδόξων, ἀλλὰ καὶ ἀλλοθρήσκων (καὶ εἰδικότερα μουσουλμανικῶν).

Ἄν θελήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε μὲ συντομία τὶς πιὸ οὐσιαστικὲς ἐπεμβάσεις στὴν Θεία Λειτουργία κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μελετοῦμε μπορούμε νὰ σημειώσουμε, ὅτι κατὰ τὸν στ' μὲ ζ' αἰ. ἀναπτύσσεται καὶ συνεχῶς ἐξελίσσεται ἡ εἴσοδος τοῦ κλήρου καὶ λαοῦ στὸν ναὸ γιὰ τὴν ἑναρξη τῶν ποικίλων συνάξεων (ἢ σημερινὴ μικρὰ εἴσοδος) καὶ μαζὶ διαμορφώνονται καὶ ἐξελίσσονται τὰ ἀντίφωνα, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν τὴν εἴσοδο μαζὶ μὲ τὰ ἀπολυτικά καὶ τὰ κοντάκια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὶς ἐπώδους τῶν ἀντιφώνων, ὅπως καὶ ὁ ὕμνος «Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ». Σημειώνουμε, ὅτι ὁ τρισάγιος ὕμνος ἀποτελεῖ ἓνα ἀντίφωνο γιὰ τὴν εἴσοδο, τὸ ὁποῖο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν λεγόταν σὲ κάθε Θεία Λειτουργία. Ἐξελίσσεται ἐπίσης ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων (ἢ σημερινὴ μεγάλη εἴσοδος), στὴν ὁποία συμμετέχουν μόνον οἱ διάκονοι, καὶ ἐντάσσεται σὲ αὐτὴν ὁ χερουβικὸς ὕμνος, ὁ ὁποῖος συμβάλλει στὴν ἀνάδειξη τῆς μεγαλοπρεπείας τῆς εἰσόδου. Εἰσάγεται τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως. Δὲν ὑπάρχει ἡ ὀπισθάμβωνος Εὐχή, ἡ Θεία Λειτουργία τελειώνει μὲ τὴν ἔξοδο τοῦ κλήρου πρὸς τὸ σκευοφυλάκιο.

Κατὰ τὸν ἦ' μὲ ι' αἰ. ἀναπτύσσεται ἡ πρόθεσις τῶν τιμίων δώρων πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξη τῆς Θείας Λειτουργίας (εἴτε συμμετέχει σὲ αὐτὴν ἀρχιερέας εἴτε δὲν συμμετέχει), τὴν ὁποία ἐπιτελοῦν οἱ διάκονοι (ὁ ἀρχιερέας ἢ ὁ ἱερέας λέγει μόνον τὴν Εὐχὴ τῆς προθέσεως), ἐμπλουτίζονται τὰ προφητικὰ λόγια, ἐνῶ ἐπάνω στὸν ἅγιο δίσκο ὑπάρχει μόνον ὁ ἀμνός (συνήθως εἶναι πολλοὶ ἄρτοι) καὶ τίποτε ἄλλο. Ἡ μεγάλη συναπτὴ μετατοπίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη θέση της κατὰ τὴν «Εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς» καὶ λέγεται ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο στὸν ναὸ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν τρισάγιο ὕμνο, ὁ ὁποῖος τώρα λέγεται πλέον σὲ κάθε Θεία Λειτουργία. Στὸ τέλος κατὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸν ναὸ προστίθεται ἡ ὀπισθάμβωνος Εὐχή, μὲ τὴν ὁποία ὀλοκληρώνεται ἡ Θεία Λειτουργία (δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ λεγόμενη σήμερα ἀπόλυσις).

Κατὰ τὸν ια' μὲ ιβ' αἰ. ἐξελίσσεται συνεχῶς ἡ πρόθεσις τῶν τιμίων δώρων, θεωρεῖται δεκτὸ νὰ ἐπιτελεῖ τὴν πρόθεση πρεσβύτερος καὶ προστίθενται ἐλάχιστες μερίδες ἐπάνω στὸν ἅγιο δίσκο, τῆς Θεοτόκου, τοῦ ἁγίου τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτητόρων (εἴτε εἶναι κεκοιμημένοι εἴτε ζῶντες), τίποτε ἀπὸ αὐτὰ ὅμως δὲν γίνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο παντοῦ, ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγ. Φιλοθέου Κοκκίνου. Ἡ μεγάλη συναπτὴ μετατοπίζεται ἀκόμη περισσότερο καὶ λέγεται πλέον πρὶν ἀπὸ τὰ ἀντίφωνα. Ἡ εἴσοδος στὸν ναὸ παύει νὰ εἶναι πραγματικὴ εἴσοδος στὸν ναὸ καὶ ἀρχίζει νὰ παίρνει τὴν μορφή τῆς σημερινῆς μικρᾶς εἰσόδου. Στὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων μπορεῖ πλέον νὰ συμμετέχουν καὶ οἱ πρεσβύτεροι, στοιχεῖο καὶ αὐτὸ ποὺ συμβάλλει στὸν ἰδιαίτερο τονισμό της. Στὸ τέλος δὲν γίνεται ἔξοδος ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ μετὰ τὴν ὀπισθάμβωνο Εὐχὴ προστίθεται ἡ εὐλογία τοῦ λαοῦ καὶ σύντομη ἀπόλυσις, σχετικὰ ὅμοια μὲ τὴν γνωστὴ μας σήμερα.

Όλες αυτές οι αλλαγές στην διάταξη της Θείας Λειτουργίας επηρέασαν επιφανειακά και μόνον την έρμηνεία της Θείας Λειτουργίας και δεν φαίνεται, ότι επηρεάσθηκαν ή προεκλήθησαν από αυτήν. Κατά την διαδικασία της έρμηνείας της Θείας Λειτουργίας οι έρμηνευτές έλάμβαναν προφανώς ύπ' όψιν τους την συγκεκριμένη κατάσταση που έβλεπαν κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, δεν διαπιστώνεται όμως, ότι επηρεάσθηκαν ουσιαστικά από αυτήν. Δηλαδή τὰ καινούρια τελετουργικά στοιχεία δεν αλλοίωσαν την βασική θεολογική ιδέα, που υπήρχε στην βάση της έρμηνευτικής διαδικασίας. Η εικόνα που είχε για την Θεία Λειτουργία ο άγ. Μάξιμος δεν διέφερε πολύ από αυτήν που είχε ο άγ. Γερμανός. Μέσα στον ένα περίπου αιώνα που τους χωρίζει δεν άλλαξαν πολλά πράγματα στην τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Η θεολογία που έ γνώριζαν και εκλήθησαν να υπηρετήσουν μάλλον ήταν διαφορετική. Η αντίληψη τους περι της λειτουργίας της εικόνας διέφερε και αυτό μάλλον επηρέασε την έρμηνεία, που έδωσε κάθε ένας στην Θεία Λειτουργία. Ο άγ. Μάξιμος μακρυνά από κάθε είδους διαμάχη περι εικόνων έβλεπε την δημιουργία όλη ως αποτύπωση μίας εικόνας της Αγίας Τριάδος. Ο άγ. Γερμανός στην έναρξη της εικονομαχίας ενδιαφερόταν να αποδείξει την ύπαρξη εικόνων στην ιστορία της Εκκλησίας από αυτήν την αρχή της συστάσεως της Εκκλησίας του Χριστού. Επίσης όφειλε ό,τιδήποτε έλεγε περι τών εικόνων να γίνεται πολύ εύκολα αντιληπτό και κατανοητό από κάθε ένα πιστό, οιαδήποτε καλλιέργεια και μόρφωση και αν είχε αυτός, διότι ζούσε σε μία εποχή πολύ δύσκολη για την Εκκλησία. Έτσι προέβαλε την πολύ απλούστερη εικόνα της Θείας Λειτουργίας σε σχέση με την εικόνα που προέβαλε ο άγ. Μάξιμος και είχε πραγματι μεγάλη απήχηση και πραγματική επιτυχία. Οι έρμηνευτικές ιδέες του άγ. Γερμανού επηρέασαν όλους όσους ασχολήθηκαν με τὸ θέμα της έρμηνείας της Θείας Λειτουργίας από την εποχή εκείνη και έξης. Κάποιοι από αυτούς μάλιστα, ενῶ έ γνώριζαν την έρμηνεία του άγ. Μαξίμου και παρενέβαλαν στα έργα τους μικρά αποσπάσματα ή έπαιρναν κάποιες ιδέες από αυτήν και ήταν άξιοι και κατηγορισμένοι θεολόγοι, δεν μπόρεσαν τελικά να δημιουργήσουν κάποια νέα σύνθεση ή να συμπεριλάβουν ουσιαστικά στην έρμηνεία τους και τις δύο απόψεις, αυτήν που βλέπει προς την ιστορία της σωτηρίας και αυτήν που βλέπει την πορεία προς την σωτηρία.

Εύχαριστώ πολύ.